

Т. Даутұлы¹, К.С. Матыжанов², Б. Жылқыбекұлы³

¹Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

³Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: dautuly2019@gmail.com, kmatyzhanov@gmail.com, bekhoja_astana@mail.ru

ORCID: 0000-0002-9532-0909, 0000-0002-7016-0304, 0000-0003-1225-8669

ЖАҢЫЛТПАШТАРДАҒЫ КӨНЕРГЕН СӨЗДЕРДІҢ ЭТНОПОЭТИКАЛЫҚ МӘНІ ЖӨНІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада жаңылтпаштар табиғатында жиі кездесетін көнерген сөздердің (архизмдер) мәтіннің ұлттық ерекшеліктерін көрсететін этнопоэтикалық маңызы қарастырылады. Бір қарағанда жаңылтпаштардағы мұндай этнолингвистикалық мазмұнға бай сөздер ұйқас үшін алынған сияқты көрінгенмен, шын мәнінде олар мәтіннің этнопоэтикалық мәнін айқындауға ерекше қызмет етеді. Жаңылтпаштарда көшпелі өмірдің мәдени-әлеуметтік, қарым-қатынас құралы ретінде қолданылатын сөздердің, бұл күнде көп бөлімі қолданыстан түсіп архизм сөздерге айнала бастады. Бүгінгі жаһандану заманында халықтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, діні, қолөнерінің күнделіктегі өмірдегі қолданыстан ығысуына байланысты, оларға қатысты ұғым-түсініктер де қазіргі лексикада сирек айтылатын болды. Міне осындай ұлттық тілдің тарихи ерекшеліктерін білдіретін сөздер жаңылтпаштар құрамында жиі кездеседі. Мұндай сөздер балаларға тілдің нәрін түсіндіріп, ұлттық ділді қалыптастыруға қызмет етеді. Демек жаңылтпаш фольклорлық жанр ретінде, ең алдымен, ұлттың дәстүрлі дүниетанымынан, тарихи ерекшеліктерінен тамыр тартқан этнолингвистикалық сөздік қорымен суарылған шығармашылық болып табылады. Сол антропологиялық мифология дәуірінен кейін мал шаруашылығын толық игеріп, нақты өмірлік түсініктер қалыптасқан кезеңде, өмірге келген фольклорлық жаңылтпаштардағы: «қалаш, сыпыра, ұшқат, бақан, желмая, серке, торта, мосы, бурыл, кулық, торы, бокжама, құрық, баспак» сияқты сөздердің ерекшеліктері, әлеуметтік мәні, көркемдік айшықтары, бір-бірімен ара қатынасы, мазмұны нақты мысалдармен дәйектеледі. Сондай-ақ, жаңылтпаштар мазмұнындағы сөздердің тарихи тамырластығы, архетиптік негізі мен тек-тамырының бірлігі анықталады.

Кілт сөздер: жаңылтпаш, фольклор, этнопоэтика, этнолингвистика, эстетика дәстүрлі дүниетаным, қалаш, сыпыра, бокжама, бақан, мосы.

Т. Даутұлы¹, К.С. Матыжанов², Б. Жылқыбекұлы³

¹Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

²Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан

³Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: dautuly2019@gmail.com, kmatyzhanov@gmail.com, bekhoja_astana@mail.ru

ORCID: 0000-0002-9532-0909, 0000-0002-7016-0304, 0000-0003-1225-8669

Прознопоэтическое значение архаизмов в скороговорках

Аннотация. В статье рассматривается этнопоэтическое значение, отражающее национальные особенности текста древних слов (архизмов), часто встречающихся в природе скороговорок. Хотя на первый взгляд кажется, что слова, богатые таким этнолингвистическим содержанием в скороговорках, заимствованы для рифмы, на самом деле они служат своеобразной конкретизации этнопоэтической сущности текста. В скороговорках много слов, употребляемых в качестве культурно-социального,

коммуникативного средства кочевой жизни, на сегодняшний стали выпадать из употребления и превращаться в слова архаизмы. В наше время, в эпоху глобализации в связи со смещением обычаев, традиций, вероисповеданий, ремесел населения от повседневного использования в быту, понятия, связанные с ними, также редко упоминаются в современной лексике. Именно такие слова, выражающие исторические особенности национального языка, часто встречаются в составе скороговорок. Такие слова служат для того, чтобы объяснить детям смысл языка и сформировать национальную ментальность. Следовательно, скороговорками как фольклорным жанром является, прежде всего, творчество, наполненное этнолингвистическим словарным запасом, укорененным в традиционном мировоззрении, исторических особенностях нации. После эпохи антропологической мифологии, в период полного овладения скотоводством и формирования реальных жизненных представлений, в фольклорных скороговорках, воплощенных в жизнь особенности, социальная значимость, соотношение между собой и содержание таких слов, как «калаш, сыпыра, ұшқат, бақан, желмая, серке, торта, мосы, бұрыл, кұлық, торы, бокжама, құрық, баспак» подкрепляется конкретными примерами. Также определяется историческое корнеобразование слов в содержании скороговорок, единство архетипического основания и корня.

Ключевые слова: заблуждение, фольклор, этнопоэтика, этнолингвистика, эстетика, традиционное мировоззрение, калаш, метель, бокжама, бақан, мосы.

T. Dautuly¹, K.S. Matyzhanov², B. Zhylybekuly³

¹*Kazakh National Women's Teacher training University, Almaty, Kazakhstan*

²*M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan*

³*L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

E-mail: dautuly2019@gmail.com, kmatyzhanov@gmail.com, bekhjoja_astana@mail.ru

ORCID: 0000-0002-9532-0909, 0000-0002-7016-0304, 0000-0003-1225-8669

About the ethno poetic meaning of archaisms in tongue twisters

Abstract. The article considers the ethno-ethical meaning, reflecting the national peculiarities of the text of ancient words (archaisms), often found in the nature of tongue-twisters. Although at first glance it seems that words rich in such ethno-linguistic content in the tongue-twists are borrowed for rhyme, in fact they serve a peculiar concretization of the ethno-ethical essence of the text. In the tongue-twisters many words used as a cultural-social, communicative means of nomadic life, today began to fall out of use and turn into words of archaism. In this age of globalization, as customs, traditions, faiths, crafts of the population are shifted away from everyday use in the home, the concepts associated with them are also rarely mentioned in modern vocabulary. Such words, which express the historical features of the national language, are often found in the composition of tongue flakes. Such words serve to explain language to children and to shape the national mentality. Hence, the tongue-twisters as a folklore genre is, above all, creativity filled with ethno-linguistic vocabulary, rooted in the traditional worldview, historical features of the nation. After the epoch of anthropological mythology, during the period of complete mastery of pastoralism and the formation of real life representations, in the folklore pattern embodied features, social significance, the relationship between each other and the content of words such as «khalash, sypra, washat, bakan, zhelmaya, serke, torta, mosy, buryl, kulyk, tory, bokzhama, kuryk, baspak» is supported by concrete examples. Also defined is the historical root of words in the content of tongue-twists, unity of archetypal base and root.

Keywords: delusion, folklore, ethno poetics, ethnolinguistics, aesthetics traditional worldview, Kalash, broom, bokjama, Bakan, mossy.

1. Кіріспе

Фольклор өзінің көркемдік ерекшеліктері, идеялық мазмұнымен, эстетикалық қуаты, тақырыптық және сюжеттік байлығымен, қоғамдық-әлеуметтік және тәрбиелік терең мағынасымен зор этнопоэтикалық маңызға ие. Ол қазақ халқының ұлттық

тарихымен біте қайнасқан рухани мұра. Оның сөздік қоры ата-бабаларымыздың көне наным-сенімдерінен, тарихынан, тұрмыс-тіршілігінен, асыл-арманы мен биік мұратынан жан-жақты мағұлмат береді.

Фольклорлық жаңылтпаштардың мазмұны терең, құрылымы күрделі, ойындық сипаты басым болып келеді.

Әдебиетші ғалым К.Матыжанов «Рухани уыз» атты еңбегінде: «Жаңылтпаш – қазақ балалар өлең-ойындарының ішінде салмақты орын алатын тәрбиелік мәні жоғары, көркемдік кестесі де күрделі жанрлық түрлердің бірі» (Матыжанов, 2008: 126), – деп, ғылыми тұрғыдан тұжырымдайды.

Фольклорлық жаңылтпаштарды жаттап айтуда, жаңылтпаштағы бір сөздің мәнін түсініп, оны қолдану барысында туындайтын сөздер арқылы баланың сөздік қорын, танымдық қаблетін біртіндеп арттыруға болады. Мысалы: жоғардағы «қалаш», «сыпыра», «бақан», «торта», «мосы», «боқжама» «сияқты» сөздер бүгінгі тұрмыста жиі қолданылмауына байланысты, дәстүр мен рухани саладағы құндылықтар өз маңыздылығын жоғалтып, қолданыстан бірте-бірте шығып бара жатыр. Бүгінгі оқырман жаңылтпаштарды айту кезінде осы сөздердің этнопоэтикалық сырына үңіледі. Мақалада осы мәселенің кейбір қырлары баяндалады.

2. Зерттеу әдістері мен материалдар.

Мақаланың тақырыбына орай, әдебиеттану ғылымына тән кешендік, жүйелі, салыстырмалы, объективті-аналитикалық, тарихи тұрғыдан жүйелі талдау, жинақтау, қорыту әдіс-тәсілдеріне сүйене отырып, қарастырылатын мәселені жан-жақты жете зерттеп, қажетті материалдар мен тұжырымдау арқылы тиісті байламдар жасау үшін салыстырмалы-салғастырмалы әдіс-тәсілдер қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде қазақ жаңылтпаштарының өлең өрімінде кездесетін сөздер мен ұғым-түсініктердің халықтың дәстүрлі дүние танымымен, тұрмыс-салтымен, кәсіп-шаруашылығымен байланысып жатқан, этнопоэтикалық астарына барлау жүргізіледі. Көнерген сөздерге этнолингвистикалық талдау жасай отырып, жаңылтпаштардың ұлттық мазмұнына сипаттама берілді.

2.1. Зерттеу әдістері

Зерттеуде негізінен сипаттау, салыстырмалы талдау, ішінара мәтіндерге салыстыру жұмысы негізінде шағын көлемде сараптаулар жүргізіледі. Бүгінде ақынның мұраларының дені төте жазу мен латынша сақталғандықтан кейбір материалдардың, кейінгі жарияланымдарына енбей қалып қойғанына көз жеткізіп отырмыз. Сондықтан да осындай құнды дүниелерді жеке дара қарастыру алдағы күннің еншісінде. Ал мұнда одан басқа да сақталған фольклорлық жаңылтпаштардағы көнерген сөздер туралы шағын сипаттама беріп отырмыз.

2.2. Материалға сипаттама

Фольклордағы басқа да жанрлық түрлер секілді жаңылтпаштар халық өмірінің әр алуан кезеңін, қоғамдық-әлеуметтік өмірді, шаруашылық кәсіп жағдайларын, дүниеге көзқарасын, дәстүрлі наным-сенімін өз бойына сіңірген. Оның мақсат-мұрат дұрыс сөйлеу, әрқандай сөзді өз орнымен дұрыс қолданып, жаңылмай айту талабынан туған. «Жаңылтпаш ел арасында айтыла келе біртіндеп толығып, сұрыпталып, тарихи кезеңдердің бояуы сіңіп, этнопоэтикалық мазмұнмен толығыады» (Даутұлы, 2024: 73).

Жаңылтпаш көпшілік ортасында ойын-сауық үстінде белгілі шарт бойынша орындалады. Оны талапқа сай, орындай алмағандардың өлең-жыр, әңгіме айту немесе басқа да өнер көрсетугі міндетті. Мұның өзі жаңылтпаштың мазмұндық қуатын арттыра түседі. Жас өспірімдердің түрлі өнер үйреніп, адамдармен қарым-қатынас, қоғаммен тікелей байланыс жасауына мүмкүндік туғызады. Жаңылтпаштың ойындық сипаты балалардың бір-бірімен жарысып, кезектесіп айтысуында жатыр. Оның қара сөз және өлең түріндегі үлгілері қатар қолданылады.

Жаңылтпаштар көлем жағынан ықшам болады да, онда қамтылатын мазмұны екшеліп сараланған ой қорытындылары болып келеді. Жаңылыс айтылғанда, жаңылтпаш құрамындағы бір немесе бірнеше сөз мүлде өзгеріп, басқа мағыналы сөздерге, болмаса лексикалық мағынасы жоқ дыбыс тіркесіне айналды. Осы ерекшеліктеріне қарай, жаңылтпаштар өзгергендегі беретін мазмұны жақтан: кәсіп мәнді, әлеуметтік мәнді, мәнсіз өзгерістерде болып, үш түрде кездеседі. Оның алғашқы түрі ойын-тамашада, басқаларды күлдіруде көрініс жағынан өтімді, қызықтырақ сезілгенімен, жұртшылық ол жөнінде, моральдық мазмұнға ерекше назар аударады. Әлеуметтік мәнді және мәнсіз өзгерістерде болатын жаңылтпаштарды қажет болғанда талғаусыз қолдана береді.

3. Талқылау

«Көркем ойлау баланың қиялын шарықтатып, айналадағы құбылыстардың шынайы бейнесінің күнгей жағы мен теріскей жағын айыра білуде маңызды рөл атқарады. Саналық таным деңгейіне әлі көтеріле қоймаған сәбилік сана сезімдік таным шеңберінде танып-білуге бейім болады» (Ислямбекова, Матыжанов, 2022: 76).

Ал енді фольклорлық жаңылтпаштардағы этнопоэтикалық маңызы бар танымдық, ғибраттық тағлымы мол сөздердің ерекшелігін талдап көрелік.

Қамаштан көріп ҚАЛАШТЫ,
Қалашқа Жарас таласты.
Бөлінсін десең қалаш тең,
Таласпа, Жарас, Қамашпен (Ғибратты фольклор, 2020: 328).

Бұл жаңылтпаштағы Қамаш, Жарас деген адам аттары мен «қалаш – зат есім, талас – етістік» сөздер жылдамдата айтылу барысында, айтушы бұл екі сөзді бір-бірімен алмастырып, шатасуы мүмкүн. Ал, «қалаш» сөзі қазақы ұғымда «ортасы ойық дөңгелек нан».

Жаңылтпашта «қалаш» ұғымын ұтымды пайдалана отырып, бала психологиясына сай жеңіл суреттеулер арқылы, үнемі қайталанатын жағымсыз әрекеттерді меңзеп, танымдық мағына береді.

«Бөлінсін десең қалаш тең,

Таласпа, Жарас, Қамашпен» – деген жолдар, бір-біріне силастық-түсіністік, құрметпен қара, тәртіпті болып, үлкенді силасаң бәріде жетеді деген ой, балаға жаңылтпаш арқылы жеткізіліп, үлкендерді құрметтеуге баулиды.

Ал, «қалаш» сөзі бұл күндері қолданыстан шығып қалған сөздер қатарына, яки архаизм сөздерге айналған.

Көне сөздердің поэтикалық ерекшеліктерін ашу үшін халықтық дүние танымына бойлау арқылы қазақтың сөз өрнегіндегі өзіндік нақышын, даралық стилін сипаттау бұл тақырыпты ашудағы міндеттердің бірі болып табылады.

Үш кіші ІШК піштім,
Бес кіші ішік піштім,
Неше кіші ішік піштім? (Ғибратты фольклор, 2020: 351).

Кәсіп мәнді білдіретін бұл жаңылтпаштағы «Ішік» – іш жағы аңның және малдың иленіп, мәнерленген терісінен тігіліп, сыртын матамен тыстаған ұлттық сырт киім. Қыс күндері ат үстінде, мал соңында жүргенде суықтан, боран-шашыннан қорғануға арналып ұзын-қысқалы формада, ел ішіндегі, ауылдағы ісмер, он саусағынан өнер тамған тігіншілер жағынан пішіліп, тігіледі. Бұл жаңылтпашты жаттап айтушы, ішік сөзімен қатар, пішу мен тігудің де не екенін толық аңғарады. Сонымен бірге сан санау мен оны қосудың амалдарында, шаруақор ана өзінің іс-әрекеті арқылы қарапайым жолмен түсіндіріп, есептетіп отыр. «Жас бүлдіршіндер мен өскелең ұрпақты еңбекке баулу, адамгершілік және ұлттық құндылықтарды бойына сіңіру, отанды, туған жерді, өскен органы сүюге баулу – көркем шығарманың негізгі қызметтерінің бірі» (Орда, 2021: 1).

Жаңылтпаштың негізгі мақсаты, тіл ұстартумен қатар өмірдің мәнін, тірліктің жолын, шаруаның қыры-сырын ойын арқылы бала санасына сіңіріп, тәлім-тәрбие беру болып табылады.

СЫПЫРА сөктім, сыпыра тіктім,

Сыпыра тіктім, сыпыра сөктім (Ғибратты фольклор. 2020: 345).

«Сыпыра» – қамыр илейтін жарғақ тері. Қойдың немесе ешкінің терісінен иленіп жасалады. Бүктеуге, жинауға, алып жүруге, істетуге өте қолайлы. Кейде су болып немесе жыртылып қалмасын деп, сыртын матамен тыстап та қояды. «Сөктім, тіктім» - деген сөздер осыны меңзеп отыр. Дауыссыз «с» әріпіне басталып, «алитрациялық» тәсіл қолданылған екі жолдық жаңылтпашта, «сыпыра» сөзі төрт рет, ал «сөктім, тіктім» сөзі екі реттен қолданылып, тек тез айтқанда жаңылыс кететіні болмаса, ойға да тілге де жеңіл сезіледі. Осындай ұлттық бояуы қанық ұғым-түсініктер арқылы бала санасында тарихи сана жаңғырады.

Әкем жонған ҰШҚАТ оқ,

Жуан бақан қолға тоқ (Ғибратты фольклор, 2020: 342).

«Ұшқат» – ұсақ жапырақты, қара қошқыл түсті бұта өсімдігі. Кесіп алып кептіргеннен кейін оңай-оспаққа сынбайтын қатты, шымыр болады, ыңғайлап садаққа оқ жонып, аң-құс атуға пайдаланады.

«Бақан» – жоғары жағы екі аша келген, киіз үйді тіккенде шаңырақты көтеретін, түндікті ашып-жабатын, үй ішінде істетуге лайықталған ұзын сырық. Мұнда да баланың сөздік қоры ұшқат оқ, жуан бақан сөзімен қатар, жону, қолға тоқ деген сөздермен мольға түседі. Жаңылтпаш авторы «ұшқат оқ», «жуан бақан» сөзін этнопоэтикалық тұрғыдан ұтымды пайдалана білген. Бала психологиясына сай, жеңіл суреттеулер балаға күнделікті өз өмірінде қайталанатын әрекеттері арқылы тәрбие береді.

ЖЕРҰЙЫҒЫ жеті арал ма,
Жеті аралға ЖЕЛМАЯ жете алар ма?
Жеті адал да, жеті арам да жеті аралда. (Ғибратты фольклор: 2020: 339)

Бұл жаңылтпаштағы «Жерұйық» – нулы-сулы, малы екі қайтара төлдейтін, адамы жүзге келмей өлмейтін, Асанқайғы іздеген шұрайлы мекен.

«Желмая» – шөлге төзімді, күшті де жүйрік түйе түлігі. «Жеті арал» – Жер жаннаты Жетісудағы жер аты. «Жеті арал жерім-ай, сауықшыл елім-ай» - деген халық әні сол негізде шықса керек. Алитрациялық тәсілмен құрылған жаңылтпаш жолдары, «ж» дыбысынан басталып, үш жолда «ж» дыбысы жеті рет қайталанады. Адам, табиғат, жан-жануар арасындағы байланыстарды салыстыра көрсету арқылы, «адал мен арамның» не екенінде аңғартады.

Шайшының шәйнегі МОСЫДАН түспес,
Мосыдан түссе, «ашы» деп ішпес,
«Ыссы» деп ішпес, «тұщы» деп ішпес,
«Ыссы» деп ішпес. (Ғибратты фольклор, 2020: 334).

Мұндағы «Мосы» – ілгегіне шелек, шәугім іліп, тамақ пісіретін, шай қайнататын үш тағанды темірден немесе ағаштан жасалатын, көші-қонда, аңшылықта, басқада шаруашылықта алып жүруге қолайлы су қайнатып, ас пісіруге арналған құрал. Мұндағы «ашы, тұщы, ыссы» сөздер шайдың дәміне қатысты, ал «шайшы» деп отырғаны, күрең шайды сораптап, әңгіме дүкенін құрып отыратын талғампаз ата-әжелерді меңзеп, сахарандағы салихалы, дархан өмірді суреттеп отыр.

ТОРТА қойдым,
Орта қойдым.
Орта қойдым,
Жорта қойдым (Ғибратты фольклор, 2020: 334).

Халық өлеңдерінде де айтылатын – «Айналайын қарағым, орта бойлым, сары майдан айырып торта қойдым» дейтін өлең жолдары жаңылтпашқа айналып отыр. «Торта» – сары майды еріткенде ыдыс түбіне тұнған қалдық. Көшпелі тұрмыста уақыты өтіп бара жатқан сары майды, осындай тәсілмен өндеп, сақтап, тұтынатын болған. «Орта, торта, жорта» сөздерінің соңына ыңғай «қойдым» сөзі жалғанып, «шұбыртпалы» ұйқас үлгісіндегі бір шумақ қалыптасып тұр.

4. Зерттеу нәтижесі

Жаңылтпаштар мазмұнындағы сөздердің тегі арғы замандағы мифтік ойлауға көне наным-сенімдерге, магияға, культтік табынуларға, ежелгі маусымдық немесе отбасылық ғұрыптардан бастау алып, мал шаруашылық, кәсіпкерлік саласымен де терең тамырласқан. «Аңшылық дәуірде жабайы аңдар төтемі туса, бақташылық өмір туғанда төрт түлік малды кие тұту кең өріс алды. Сол ұғым бойынша өгіз, жылқы төтемдері туады. Өгіз – тіршілік, егіншілік, жылқы – көшпелі өмір, соғыс

төтемі болған. Осыған мал құты, ит төтемін де жатқызамыз. Мал шаруашылығын әбден игерген дәуірде сол малдарды алғаш ұстап, баққан адамдар – Жылқышы ата, Зеңгі баба, Ойсыл қара болып, антропологиялық мифология тудырған. Басында бұл ұғымдардың астарында нақты өмірлік түсініктер болған» (Қоңыратбаев: 1991: 70).

Суда сең келеді,
Сегіз СЕРКЕ тең келеді!
Суға сақалын мала сілке,
Суға сақалын мала сілке (Ғибратты фольклор, 2020: 334).

«Серке» – бес-алты жастағы тартылған теке (ешкінің еркегі). Мойнына қоңырау тағып, қойды бастап жүруге әр қоралы қойға бірден қосып қояды. Ал, сең – көктемде күн жылына бастағанда су бетінде ағып келетін кесек-кесек мұз. Сеңмен бірге суға малтыға жүзіп, сақалын суға мала сілкіп келе жатқан жануар мен табиғат құбылысының ерекшелігі салыстырылып, он рет қайталанған «с» дыбысына машықтандыру көзделіп отыр. Сондай-ақ, поэтикалық ерекшеліктері тұрғысынан қарасақ, «с» дауыссыз дыбысынан басталған жолдар «алитрациялық» тәсілмен құрылып, «сең келеді, тең келеді, мала сілке» деген сөз тіркестері «егіз» ұйқаспен әдемі өріліп тұр.

Толағайдың ТОРЫ ала аты бар,
Толағай, торы ала атыңды
Тағалатып ал (Ғибратты фольклор, 2020: 332).

«Торы» – жылқы түсі. Ертегілер мен батырлар жырында айтылатын «шалқұйрық, тайбурыл, керқұла, сетіккөк» т.б. жылқы түстері мен атауларының тағылымдық және тарихи мәні өте зор. «Тау көтерген Толағайды» ертегі оқыған бала біледі. «Таға» – жұмыстағы немесе міністегі жылқы малы тасырқамау үшін тұяғына ыңғайлап соғылып, тағаланатын темір. «Таға» сөзі арқылы бала «тасырқау, таға соғу, тағалау» сияқты таным-түсініктерге ие болады. Бұнда да дауыссыз «т» дыбысының сөз басында қатарласып келген «алитрациялық» ерекшелігі айқын көрініп тұр. Айтылуы қиын «л, р» әріптерін қайталату арқылы баланың тілін ширатып, анық та таза сөйлеуге машықтандырады.

Академик Зәки Ахметов: «Ғылымның өсіп дамуына байланысты кейбір ұғымдардың бұрынғы айырықша мәні солғын тартса, осыған орай кейбір терминдерде сырылып шыға береді. Оның есесіне қандай жаңа ұғымдар қажет болса, солар ғылыми ойлау жүйесінде басты орынға ие болып, жаңаша мағына алып, сол ұғымдарды білдіретін жаңа терминдер қалыптасып, кеңінен орын тебеді» (Ахметов, 1998: 9), – дейді.

Ғасырлар бойы көшпелі тұрмыс кешкен халықтың лексиконындағы көп сөздер малмен тікелей байланысты екендігі белгілі, оның ішінде көпшілігі жылқы малына қатысты. Бұның негізгі себебі көшпелі елдің жылқы малын ерекше қастерлеуінде. Жеті қазынаға да өзге жануарларды емес жылқыны қосуының да мәні осында. Сол

секілді жылқыны түске бөлуі де өзге жануарлардан бөлек, «жирен», «шабдар», «қылан» т.б. түс атаулары тек жылқыға ғана тән. Басқа жануарларға немесе табиғат суреттеулерінде болсын бұндай түс атаулары айтылмайды. Бұл да біздің лексиконымызға тән өзгешелік.

Қурайлының жерінде,
Қоңыр айғырдың үйірінде,
БУЫРЫЛ ҚУЛЫҚ құлындап жатыр,
Буырыл қулық құлындап жатыр (Ғибратты фольклор, 2020: 332).

«Буырыл» – егде тартқан адамның сақал-шашы мен малдың түсіне қатысты айтылатын ақпен көк, аздап қара араласқан түс. «Сақал-шашы буырыл тартқан кісі, тайбуырыл, буырыл қасқаның үйірі» т.б.

«Қулық» – тұмса құлындаған (алғаш құлындаған) жас бие. Бұл жаңылтпашта – «Қурайлы» жер аты. Қазақ жер атауында «Қарағайлы», «Жусанды», «Қайыңды», «Ерменді» т.б. деген сияқты атаулар өте көп. Бұл жердің шұрайлылығына байланысты айтылса керек. Ал, мұнда жылқы малының түсі мен қасиетіне байланысты да мол мағұлмат жатыр. «Қоңыр айғырдың үйірі» деген жолдағы «қоңыр» - жылқының түсі, «айғыр» – жылқының аталығы, «үйір» – жылқының 15-20 ға тарта аналығын топтастырып, бір айғырға қайыртуы. Міне осы арқылы баланы зеріктіріп алмай, қызықтыра отырып, «желі, бие байлау, бие сауу, бие күнделеу, самал, қымыз, саба, піспек, тұлып, торсық, саптыайақ» деген сөздердің қолдану аясын, мағынасын ашу арқылы, бала танымын жан-жақты тереңдетіп, сөздік қорын байыта түсуге болады. Бір сөзден бірнеше сөзді тудыру біріншіден, балалардың жаттауына ыңғайлы болса, екінші жаңылтпаштың ырғағын сақтап, мәнерлеп оқығанда бунаққа бөлуді жеңілдетеді.

Базардан алып келген ала БОҚЖАМА,
Мен боқжамаламай, кім боқжамалайды?
Мен боқжамаламай, кім боқжамалайды (Ғибратты фольклор, 2020: 33)?

«Боқжама» – ою, шашақ салып, мақтамен жүннен термелеп тоқылған дорба. Боқжамалау – иелену, қолдану, кәдеге жарату, пайдалану сияқты мүмкүндіктер меңзелген. Аталған жаңылтпаштағы сөздер шұбалаңқы, тілге де ойға да ауыр, алғашында не айтып тұрғанында түсінбеуі мүмкүн. Сондықтан бұл жаңылтпашты айтқызуға баланың жас ерекшелігі мен танымдық қаблетін ескерген жөн.

ҚҰРЫҚТАН құлдырап түстім,
Сырықтан сылдырап түстім (Ғибратты фольклор, 2020: 330).

«Құрық» – асау жылқыларды, байлайтын құлындарды ұстау, немесе сауатын биені құрықтап қою үшін, ұшына ілмек жіп бекітілген екі жарым да үш метірге жуық ұзындықтағы (ағаш) сырық.

Алпыс алты ала БАСПАҚ бақтым,
Алпыс алты ала баспақтың ішінде
ТАРҒЫЛ тарбақбас ақ баспақ бар.
Сол тарғыл тарбақ бас ақ баспақты

Мен «Тарғыл тарбақбас ақ баспақ» демей,

Кім «Тарғыл тарбақбас ақ баспақ» дейді (Ғибратты фольклор, 2020: 330).

«Баспақ» – сиыр түлігіндегі бір жасқа дейінгі бұзау. Сиыр түлігін жасына қарай еркегін – бұзау, баспақ, тана, тайынша, құнанша, дөненше, өгіз, бұқа т.б. деп атайды.

«Тарғыл» – сиыр түлігі түсінің бір атауын бідіреді. Жолбарыс түстес келген жануарларда да қолданылады. Ақ пен сары, сұр мен қара, боз бен күркең сынды түстердің теңбілденіп сәйкесе келуін атайды. Тарғыл сөзі сиыр түлігінен басқада жануарлар атауы, адамның да сөзі мен іс әрекетінде де кездеседі. Мысалы: «тарғыл тана, тарғыл төбет, тарғыл мысық, тарғыл өгіз, ол өзеуреп сөйлегенде кеңірдегінің сырты тарғылданып кетті, дауысы тарғылданып шықты» деген сияқты дәстүрлі метафоралар пайда болады. «Дәстүрлі метафоралар жақсы таныс нәрселер мен құбылыстарды салыстыру арқылы пайда болады. Сондықтан олар халыққа түсінікті, белгілі болады», – дейді филолог Хасанов (W <https://massaget.kz>).

Бұл жаңылтпашта «а, т, с, қ, р, б, ғ, қ, л» дыбыстар араласа бірнеше рет қайталанып, күрделі жаңылтпаштар қатарына жатады. Мұны мүдірмей дұрыс айту тілі, ойы, таным-талғамы қалыптасқан, жаңылтпаштың алғашқы басқыштарынан сүрінбей өткен талапкерлердің ғана қолынан келеді.

Әйтпесе, мәссаған,

Бес боз қасқа ҚҰНАН ҚОЙ қартаймай,

Құл қартаяр дейсің бе?

«Құнан қой» – екі жастан асып, үшке аяқ басқан еркек қой.

КЕР айғырлы үйірлі жылқыны

Кер тайлы айдарлы бала аралайды.

Зор айғырлы үйірлі жылқыны

Зор тайлы айдарлы бала аралайды (Ғибратты фольклор, 2020: 328).

«Кер» – құла мен күреңнің арасындағы жылқы түсі. Соны мен бірге осы жаңылтпаштағы – «кер айғырлы, үйірлі, кер тайлы, айдарлы бала, зор айғырлы, зор тайлы» деген атаулар да танымдық, тағылымдық, эстетикалық мәні жағынан баланың бірден түсіне қоюына оңайлық тудырмасы белгілі. Сондықтан бала мүмкүндігіне қарай ойната, күлдіре, қызықтыра отырып айтылатын күрделі атауларды қарапайым тәсілмен түсіндірудің тиімділігін қарастырған жөн.

Баланы метафоралардың мағынасын түсінуге бағыттап, жетелеу, білімді де білікті, рухани құндылықтарға бай ұстаздың ғана қолынан келетін шаруа.

Фольклорлық жаңылтпаштардан бұл тектес мысалдарды көптеп келтіруге болады. Міне бұл, ұлттық руханиятымыздыдағы олқылықтарды жаңылтпашты оқып, жаттап айтып қана қоймай, әр сөздің мән-мағнасын зерделеу арқылы да толықтауға болатынын көрсетеді.

«Жалпы, балаларға арналған фольклордың көркемдігі айтарлықтай жоғары болмайды. Олар, негізінен, балалардың жасы мен психологиялық ерекшеліктеріне байланысты келеді. Тек жеткіншектер үшін айтылатын шығармаларда тәрбиелікпен қатар эстетикалық мақсат та қойылады» (Қасқабасов, 2009: 44).

5. Қорытынды

Жаңылтпаштар мазмұнындағы этнопоэтикалық мәні зор сөздердің тарихи тамырластығы, архетиптік негізі сыртқы түрінде ғана емес, ішкі сыры мен қырына да тікелей қатысты. Ойды анықтап жеткізу де жаңылтпашты жаттап, жаңылмай айту талабын орындағаннан кейін, әр сөздің ішкі мәніне үңілу талабы алға тартылады. Сонда ғана баланың өзіндік дүние танымы қалыптасады. Сол ұғымдарды тәлім-тәрбие және еңбекпен толық ұштастырғанда ғана, ойлау жүйесіндегі, ойды қалай дұрыс, түсінікті жеткізіп беру тәсілдері, өз рөлін толық жүзеге асырады. Әрі баланың тарихи зердесін ашып, философиялық ой-түйіндерін жинақтап, адамгершілік өлшемдерін танымдық жақтан байытып, тағылымдық жақтан ой-өресін өсіре аламыз.

Жоғарыда мысалға келтірген жаңылтпаштар да танымдық-тәрбиелік дүниелер анық байқалады. Сонымен бірге фольклорлық жаңылтпаштар балалардың бойына, ұлттық құндылықтардың дәнін егуді назарда ұстап отыруды, басты мақсат еткен. Демек жаңылтпаштардың басым көп шілігінде қазақ тіліне, ұлтқа ғана тән ерекшеліктердің элементтері мол ұшырасады.

Жаңылтпаштардағы ұлттық құндылықтарымызды насихаттайтын танымдық, ғибраттық тағлымы мол сөздердің бүгінгі ұрпаққа берер танымдық маңызы, ғылыми ойлау жүйесіндегі бағыт-бағдары өз құнын еш уақытта жоймақ емес.

Әдебиеттер:

1. Ахметов З. Шанбаев Т. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 384 б.
2. Dautuly T. (2024). Linguistic and cultural description of the structure and semantics of tongue twisters. Абылай хан атындағы Қаз ХҚ және ӘТУ Хабаршысы. 72, №1. – 71-80 б.б. <https://doi.org/10.48371/RHILS.2024.72.1.005>
3. Дала фольклорының антологиясы. Т. 10: Ғибратты фольклор. Шағын жанрлар. – Алматы: Brand Book, 2020. – 472 б.
4. Islyambekova A., Matijanov K. (2022) Qazaq balalar oym folklorin zerttewdegi kokeykesti maseleler [Current Issues of Kazakh Children's Games] Folklore Studies // folklore/ Edebiyat. No 28. pp. 75-82. DOI: 10.22559/folklor.1997
5. Қасқабасов С. Ойөріс (фольклор туралы). – Астана: «Астана фолиграфия», 2009. – 320 б.
6. Қоңыратпаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 288 б.
7. Матыжанов К. Рухани уыз (Қазақ балалар фольклоры). – Астана: 2008. – 228 б.
8. Орда Г. Қазіргі қазақ балалар поэзиясындағы көркемдік ізденістер. «Керуен» ғылыми журналы. 73, № 4, 2021. – 39-52 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-03>
9. Хасанов Б. W <https://massaget.kz>

References:

1. Akhmetov Z. Shanbayev T. (1998). Literary Studies. Terminological Dictionary. – Almaty: «Ana Tili». – 384 p. (in Kaz)
2. Anthology of steppe folklore.T.10: edifying folklore. Small genres. – Almaty: Brand Book, 2020. – 472 p. (in Kaz)

3. Dautuly T. (2024). Linguistic and cultural description of the structure and semantics of tongue twisters. 72, №1. – 71-80 6. BULLETIN of Ablai Khan KazUIRandWL Series “PHILOLOGICAL SCIENCES” <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.005> (in Eng)
4. Hasanov B. W <https://massaget.kz> (in Kaz)
5. Islyambekova A., Matijanov K. (2022) Current Issues of Kazakh Children’s Games. Folklore Studies // folklore/ Edebiyat. No 28. pp. 75-82. DOI: 10.22559/folklor.1997
6. Kaskabassov S. (2009). field of thought (about folklore). – Astana: «Astana foligraphy». – 320 p. (in Kaz)
7. Konyratpaev A. (1991). History of Kazakh folklore. – Almaty: «Ana Tili». – 288 p. (in Kaz)
8. Matyzhanov K. (2008). Rukhani uyz (Kazakh Children’s Folklore). – Astana: – 228 p. (in Kaz)
9. Orda. G. (2021). Artistic search in modern Kazakh children’s poetry. The scientific journal «Keruen», 73 (4) – pp 39-52. <https://doi.org/10.53871/20788134.2021.4-03>. (in Kaz)